

Anna Fidelus

Uwarunkowania readaptacji społecznej skazanych – podstawy teoretyczne i aspekty praktyczne

Conditions for social readaptation of convicts prisoners – theoretical foundations and practical aspects

W niniejszym opracowaniu zaprezentowane zostały uwarunkowania procesu readaptacji społecznej skazanych. Główna argumentowana teza zakłada rolę sieci relacji, w które wchodzi każdy człowiek niezależnie od przestrzeni, w której funkcjonuje. Przedstawione refleksje i wnioski są wynikiem badań uzyskanych w toku własnego projektu badawczego prowadzonego w grupie skazanych w latach 2010-2019¹, projektu Strategor², a także krytycznej analizy literatury przedmiotu.

W opracowaniu przywołane zostały i zinterpretowane podstawowe określenia wykorzystywane w prezentacji podjętego tematu, tj. socjalizacja, resocjalizacja, adaptacja i readaptacja. Przedstawiono i przeanalizowano zasoby wewnętrzne i zewnętrzne osób skazanych. Ponadto zaprezentowano wnioski, które mogą być szczególnie istotne dla projektowania rozwiązań systemowych, mających na celu wsparcie osób z doświadczeniem izolacji więziennej.

Słowa kluczowe: socjalizacja, resocjalizacja, adaptacja, relacje społeczne, readaptacja społeczna.

This study presents the determinants of the process of social readaptation of convicts. The main thesis, argued in the study, assumes the role of

¹ Badania prowadzone w Domu Readaptacji Społecznej Stowarzyszenia Penitencjarnego Patronat.

² Projekt „Strategor”. Opracowanie narzędzia do programowania strategicznego w obszarze przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu na poziomie lokalnym dla jednostek samorządu terytorialnego. POWR.02.05.00-0217/18

a network of relationships in which every person enters - regardless of the space in which he functions. Presented reflections and conclusions are the result of research obtained in the course of the „Strategor” research project conducted in a group of convicts in the years 2010-2019, as well as a critical analysis of the literature the subject.

The basic references used in the presentation of the subject, i.e. socialization, resocialisation, adaptation and readaptation, were recalled and interpreted, and the internal and external resources of convicts were presented and analyzed. The conclusions that can be particularly important for the design of system solutions aimed at supporting people with prison isolation experience were also presented.

Key words: socialization, resocialisation, adaptation, social relations, social readaptation.

Wprowadzenie

Socjalizacja, resocjalizacja, adaptacja, readaptacja to terminy często występujące w kontekście charakterystyki zachowania człowieka. Procesy kryjące się pod wspomnianymi określeniami wzajemnie się przenikają, uzupełniają i dopełniają. Bezsprzecznie największe znaczenie w rozwoju człowieka odgrywa socjalizacja pierwotna, której przebieg i rezultat jest złożony i niepowtarzalny dla każdego człowieka. Toteż zdecydowanie uzasadnione jest akcentowanie i uwzględnianie w praktyce postulatów wzmacniających prawidłowy rozwój człowieka. Należy jednak zauważyć, że „każdy człowiek jest człowiekiem pośród innych”³, dlatego tak bardzo ważne jest, aby analizując zachowanie człowieka, rozpatrywać je w kontekście relacji z innymi ludźmi⁴. Norbert Elias podkreśla, że „indywidualność dorosłego można zrozumieć jedynie w kategoriach związków przydzielonych mu przez los”⁵. To spostrzeżenie niemieckiego filozofa i socjologa wyznacza istotny kierunek w badaniu sytuacji osób mających za sobą doświadczenia przestępcze i izolacyjne. W niniejszym opracowaniu zaprezentowane zostaną uwarunkowania procesu readaptacji społecznej skazanych. Główna teza zakłada rolę sieci relacji, w które wchodzi

³ N. Elias, *Czym jest socjologia*, s. 158.

⁴ Por. P. Sztompka, *Kapitał społeczny. Teorie przestrzeni międzyludzkiej*, s. 51.

⁵ N. Elias, *Spółczesność jednostek*, Stawiński J. tłum., PWN, 2008, s. 34.

człowiek niezależnie od przestrzeni, w której funkcjonuje. Refleksje i wnioski zaprezentowane w tej pracy są wynikiem badań uzyskanych podczas projektu badawczego przeprowadzonego w grupie skazanych w latach 2010-2019⁶, projektu Strategor⁷, a także krytycznej analizy literatury przedmiotu. W rozdziale przywołane zostały i zinterpretowane podstawowe określenia wykorzystywane w prezentacji podjętego tematu, tj. socjalizacja, resocjalizacja, adaptacja i readaptacja, przedstawiono uwarunkowania procesu readaptacji społecznej skazanych. Zaproponowano również wnioski dla rozwiązań praktycznych skierowanych do byłych więźniów podejmowanych w środowisku wolnościowym.

1. Socjalizacja/resocjalizacja, adaptacja/readaptacja społeczna – wyjaśnienie pojęć

Jak wcześniej wspomniano, jednym z terminów pojawiających się w kontekście tematu, którego przedmiotem zainteresowania są osoby charakteryzujące się zachowaniami przestępczymi, jest „socjalizacja”. Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki zaznaczyli, że socjalizacja to: „proces uspołeczniania, który polega na przekształcaniu przez instytucje społeczne indywiduum ludzkiego (ludzkiej istoty biologicznej) w jednostkę obdarzoną osobowością społeczną, uwewnętrznianiu i uczeniu jej uznawanych przez daną zbiorowość norm, wartości, wzorów i umiejętności; jednocześnie formułuje się jej tożsamość, co umożliwia czynne uczestnictwo w życiu społecznym”⁸. Socjalizacja jawi się więc jako proces społeczny, który jest znaczący i potrzebny, zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i całego społeczeństwa. Funkcjonowanie człowieka uzależnione jest od okoliczności związanych z przebiegiem procesu socjalizacji. Również warunki istnienia społeczeństwa są konsekwencją i odbiciem jednostkowych sukcesów socjalizacyjnych poszczególnych członków społeczeństwa. Jednostka potrzebuje społeczeństwa, stwarzającego szansę na pomyślny przebieg socjalizacji, jak i społeczeństwu zależy na pomyślnym procesie socjalizacji poszczególnych jednostek, gdyż to one są podstawą jego ciągłości istnienia. Dostrzegamy więc swoistego rodzaju dopełniające

⁶ Badania prowadzone w Domu Readaptacji Społecznej Stowarzyszenia Penitencjarnego Patronat.

⁷ Projekt „Strategor”. Opracowanie narzędzia do programowania strategicznego w obszarze przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu na poziomie lokalnym dla jednostek samorządu terytorialnego. POWR.02.05.00-0217/18

⁸ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, Grafitti BC, s. 189.

się zależności: jednostki od społeczeństwa i społeczeństwa od jednostki. Socjalizacja jest zatem najbardziej uniwersalnym procesem społecznym, w którym uczestniczy każdy człowiek. Niezależnie od jego woli, intencji, potrzeb, motywów, miejsca i sytuacji, w jakiej się znajduje. Niestety, nie we wszystkich przypadkach proces ten przebiega pomyślnie, tzn. zgodnie z oczekiwaniami, normami i zasadami danej grupy społecznej, której członkiem jest uczestnik procesu socjalizacji. Grupa skazanych jest ewidentnym przykładem osób, u których proces socjalizacji się nie powiódł. Pojawia się wówczas pytanie, na ile winę za niepowodzenia w owym procesie ponosi sam człowiek, a na ile wynikają one z uwarunkowań tkwiących w społeczeństwie? Szczególnie, jak zauważa Mirosława Marody, we współczesnym społeczeństwie po-nowoczesnym klasyczne definiowanie procesu socjalizacji jako „kanalizowanie nieskończonej możliwości ludzkich zachowań w określone ich formy, dostosowane do kształtu społeczeństwa”⁹ może okazać się iluzoryczne. Należy więc podkreślić, że w procesie socjalizacji kształtowanie umiejętności życia społecznego powinno następować równocześnie ze wzbogacaniem wewnętrznych dyspozycji jednostki pozwalających na regulację zewnętrznymi zachowaniami. Klaus Hurrelmann zauważył, że w toku procesu socjalizacji „istota ludzka, ze swoimi specyficznymi, biologicznymi i psychicznymi dyspozycjami, staje się społecznie dojrzałą jednostką, wyposażoną w dynamiczne podtrzymywanie w okresie całego życia zdolności i umiejętności do działania w obrębie całego społeczeństwa i w poszczególnych jego elementach”¹⁰. Przywołana uwaga, o konieczności wzmocnienia wewnętrznego, świadomego rozwoju jednostki jest również istotna w kontekście uwarunkowań procesu resocjalizacji. Pojęcie „resocjalizacja” w słownikowej interpretacji oznacza „przystosowanie (się) do życia społecznego jednostki źle współzyskującej ze środowiskiem społecznym, albo pozbawionej dotychczas możliwości współżycia z nim (np. przez długotrwałe uwięzienie albo chorobę)”¹¹. Proces resocjalizacji dotyczy więc osób, u których w dotychczasowym procesie socjalizacji, w którym uczestniczyli i nadal są jego członkami, z różnych przyczyn nie został zrealizowany jego główny cel: „(...) poprawne przystosowanie jednostki do adekwatnego funkcjonowania w rolach przypisanych jej

⁹ M. Marody, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, s. 173.

¹⁰ K. Biel, *Przestępczość dziewcząt. Rodzaje i uwarunkowania*, WAM, Kraków 2008, s. 197.

¹¹ Wł. Kopalinski, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa, s. 432.

przez system społeczny”¹². Osoby, wobec których potrzebne są działania o charakterze resocjalizacyjnym, nie realizują właściwie ról, które z perspektywy okresu rozwojowego, miejsca czy sytuacji społecznej, zgodnie z obowiązującymi normami i zasadami społecznymi, powinny podjąć. Cel procesu resocjalizacji jest więc dokładnie taki sam jak procesu socjalizacji. Jednak dodatkowo, oprócz działań zmierzających do poprawnego przystosowania jednostki, jest on uzupełniony o elementy, które mają za zadanie wyeliminowanie zachowań niepożądanych, zarówno w sensie społecznym, jak i indywidualnym. Dostrzegamy więc specyfikę przebiegu procesu resocjalizacji obejmującą przede wszystkim trudności w jego realizacji. Najprostszy podział tych trudności uwzględnia dwie grupy. Pierwsza grupa obejmuje zachowania występujące w sferze zewnętrznej jednostki, natomiast w drugiej grupie znajdują się wszelkiego rodzaju uwarunkowania wewnętrzne. W procesie resocjalizacji powinny nastąpić zmiany w sferze uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych. Należy pamiętać, że te uwarunkowania co do poszczególnych osób są odmienne. Określone osoby zostały w sposób im tylko charakterystyczny wadliwie zsocjalizowane. Mając na uwadze tę sytuację, proces resocjalizacji okazuje się jako wyjątkowo złożony i trudny do jednoznacznego określenia. Z pewnością każde działanie resocjalizacyjne jest osobliwe, tak jak każdy podmiot jego zainteresowania jest inny, charakteryzujący się tylko jemu przypisanymi cechami osobowościowymi, doświadczeniami, przeżyciami, udziałem w określonych sytuacjach społecznych, swoimi indywidualnymi wyobrażeniami i interpretacjami owych zdarzeń oraz informacji do niego docierających. Poszczególne osoby zakwalifikowane do grupy osób nieprzystosowanych społecznie wymagają zatem oddzielnego podejścia, uwzględniającego zarówno indywidualne, jak i społeczne uwarunkowania zachowań odbiegających od normy (zachowań destruktywnych). Proces resocjalizacji – wtórnej socjalizacji, który może być wzmacniany instytucjonalnie, uwzględnia sytuacje zmierzające do kształtowania się umiejętności adaptacyjnych czy readaptacyjnych. Należy zwrócić uwagę, że wielu skazanych wypracowało określone zdolności adaptacyjne uzależnione od uwarunkowań procesu socjalizacji, który przeszli.

Kolejny termin „adaptacja” w literaturze specjalistycznej jest różnorodnie definiowany i używany zamiennie z takimi nazwami, jak:

¹² L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna*, s. 10.

przystosowanie, akomodacja, asymilacja¹³. Etymologia tego słowa pochodzi z łacińskiego *adaptatio* i oznacza (w ujęciu biologicznym) „regulowanie wzajemnych stosunków organizmu z otoczeniem poprzez zmiany organizmu odpowiednie do tego otoczenia”. W encyklopedii PWN zdefiniowano „adaptację społeczną” jako: „proces dostosowywania jednostki lub grupy do funkcjonowania w zmienionym środowisku społecznym, obejmujący przekształcenia jej wewnętrznej struktury i (lub) sposobów działania”¹⁴. Podobne wyjaśnienie prezentuje Władysław Kopaliński tłumacząc, że „adaptacja” to: „przekształcenie, przeróbka, przystosowanie do innego użytku; biologiczne przystosowanie organizmów w ciągu ich rozwoju ewolucyjnego do zmienionych warunków środowiska; reakcja przystosowawcza (narządów, tkanek) organizmu do zachodzących zmian”¹⁵. Włodzimierz Szewczuk z kolei definiuje „adaptację społeczną” („przystosowanie społeczne”) jako „przystosowanie lub proces przystosowania się grupy bądź jednostki do określonych warunków działania społecznego”¹⁶.

Przytoczone definicje adaptacji społecznej uwydatniają nieustanną interakcję, jaka zachodzi między jednostką a jej otoczeniem (środowiskiem), zarówno bliższym, jak i dalszym. Człowiek jest istotą społeczną. Stale przebywa wśród ludzi i wielu grup społecznych (rodziny, współpracowników, kolegów, przypadkowych przechodniów itp.), systemów (politycznych, ekonomicznych itp.). Takie obcowanie z innymi ludźmi prowadzi do przekształcenia struktury podmiotu zgodnie z wymaganiami tego otoczenia, czy grupy, z którą się styka. W pewnym zakresie prowadzi także do przekształcenia tego otoczenia i dopasowania go do struktury wewnętrznej podmiotu. W dalszej perspektywie adaptacja społeczna wymaga od jednostki identyfikacji z konkretną grupą, respektowania norm w niej panujących, kierowania się określonymi zasadami, podejmowania ról zgodnych z oczekiwaniami charakterystycznymi dla środowiska społecznego.

Takie rozumienie procesu adaptacji społecznej może wywołać skojarzenie z przebiegiem procesu socjalizacji jednostki. W procesie socjalizacji kształtują się umiejętności adaptacyjne człowieka. Doświadczenie,

¹³ Por. W. Ambroziak, *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*, [w:] *Resocjalizacja*, pod red. B. Urban, J. Stanik, t. 2, Warszawa 2008, s. 183.

¹⁴ *Wielka encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 2001.

¹⁵ Wł. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000, s. 18.

¹⁶ W. Szewczuk, *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1979, s. 23.

różnorodność i liczba bodźców, obserwowane reakcje na różne sytuacje wpływają na poziom zdolności adaptacyjnych człowieka. Pozytywny przebieg procesu adaptacji może być uznany za znaczące dopełnienie procesu socjalizacji. Zaburzenia w przebiegu procesu socjalizacyjnego utrudniają kształtowanie się prawidłowych, zgodnych z funkcjonującymi normami i wartościami społecznymi umiejętności adaptacyjnych. Pojawiają się wówczas, jak zauważył Bronisław Urban, zachowania charakterystyczne dla tzw. życiowej adaptacji, której przykładem jest wykolejenie społeczne. Człowiek przystosowuje się w taki sposób, który pozwala mu poczuć się lepiej w określonej sytuacji. Nie można jednak postawić znaku równości pomiędzy procesami adaptacji społecznej i socjalizacji. Przystosowanie społeczne (adaptacja społeczna) jest wczesną fazą socjalizacji. Cechuje się tym, że jednostka odtwarza, czy też (ściśle z oczekiwaniami grupy) odgrywa przypisywane jej role¹⁷. Dopiero w późniejszych fazach uspołecznienia (po przystosowaniu) lub też po wyuczeniu się przez jednostkę przypisanych jej ról, „przeciwstawia ona własną, często twórczo zmodyfikowaną koncepcję pełnienia tych ról bądź też opanowuje nowe wartości i wzory zachowań, przystosowując w konsekwencji te grupy do nowych warunków i zachodzących przemian”¹⁸. Dostrzegamy więc, że socjalizacja jest procesem nadrzędnym wobec adaptacji. Człowiek w procesie socjalizacji kształtuje umiejętności adaptacyjne, które pozwalają mu dostosowywać się i funkcjonować w różnych, zmieniających się warunkach życiowych. Zjawisko adaptacji społecznej ściśle łączy się ze zjawiskiem zmiany. Zmiana może być wywołana różnymi czynnikami, może być związana z określonymi okolicznościami, odmienne mogą też być następstwa zmiany. Najczęściej zmiana kojarzona jest z czymś niekorzystnym. Jakikolwiek przeobrażenia zachodzące w środowisku społecznym (będące wynikiem indywidualnej czy kolektywnej decyzji w toku ewolucji kulturowej) bywają z reguły postrzegane i przeżywane przez podmiot jako zdarzenia niekorzystne, którym towarzyszą negatywne emocje i stres. Zatem każda zmiana w otoczeniu łączy się z pewnego rodzaju dyskomfortem psychicznym i niemożnością realizacji osobistych celów¹⁹. Zmianie z jednej strony może towarzyszyć nadmiar stymulacji, który wywiera niekorzystny wpływ na osobę w postaci przeżywanego

¹⁷ Por. S. Kowalski, *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa 1979, s. 317-319.

¹⁸ Ibidem, s. 321.

¹⁹ Por. K. Lachowicz-Tabaczek, *Znaczenie naiwnych koncepcji w procesie percepcji i adaptacji do zmian*, [w:] *Adaptacja do zmian*, pod red. T. Maruszewski, „Kolokwia Psychologiczne” 2004, nr 12, s. 55-60.

stresu, inaczej mówiąc jednostka staje się wtedy ofiarą przestymulowania. Z drugiej strony jednostce może grozić niedostymulowanie, które również przynosi niepożądane efekty. Podobnie jak przestymulowanie, niedostymulowanie prowadzi u jednostki do poczucia utraty kontroli nad sytuacją, co w dalszej perspektywie przekłada się na nieodpowiednie zachowanie – lenistwo społeczne. Jednostka odbiera bodźce z otoczenia społecznego jako te, które ograniczają lub zakłócają działanie, jakie chce podjąć. Przeszkodą może być niepożądane oddziaływanie środowiska społecznego lub samo przekonanie jednostki, że środowisko staje się barierą dla jej zachowania²⁰.

Byli więźniowie są przykładem osób, u których możemy dostrzec zarówno sytuacje niedostymulowania, jak i przestymulowania. Okres pobytu w więzieniu to ewidentnie czas niedoboru stymulacji. Uregulowany rytm życia, schematyczne zasady funkcjonowania, określony rytuał dnia powodują, że więźniowie stają się „rozleniwieni” społecznie (wyjątkiem są pierwsze dni w instytucji totalnej, szczególnie dla osób karanych pierwszy raz, kiedy wszystko jest dla nich nowe). Natomiast po okresie izolacji, powracając do życia w środowisku otwartym, stykając się z wieloma sytuacjami i bodźcami, byli więźniowie narażeni są na nadmiar bodźców. Bogactwo bodźców może wywoływać niepewność, lęk, zagubienie. Takie stany nie zawsze muszą towarzyszyć osobom, które powróciły z więzienia. Uzależnione są od umiejętności adaptacyjnych danego człowieka. Osoby przebywające w izolacji w wyniku ubóstwa docierających doń bodźców zapominają o określonych sposobach reakcji. Należy również zauważyć, że życie wielu osób w okresie przed pobytem w więzieniu również charakteryzowało się niedostatkiem bodźców, bądź występowaniem reakcji nieodpowiednich do bodźca, a także niezgodnych z obowiązującymi normami społecznymi. Dlatego powracając do życia w warunkach wolnościowych, po okresie permanentnej niedostymulacji, nie wiedzą, jak reagować w różnorodnych sytuacjach. Często wracają do reakcji utrwalonych przed pobytem w więzieniu (najczęściej są to zachowania o charakterze przestępczym) bądź podejmują reakcje, które mogą być nieadekwatne do sytuacji. Te prawidłowości powinny być uwzględnione w sytuacji organizowania rozmaitych działań w więzieniu, jak i w obszarze systemu pomocy byłym skazanym. Podczas pobytu w izolacji należałoby w większym zakresie podejmować działania stymulujące.

²⁰ Por. P.A. Bell, T.C. Greene, J.D. Fisher, A. Baum, *Psychologia środowiskowa*, Gdańsk 2004, s. 147-149.

Jednak wiąże się z tym pewna trudność. Każda jednostka ma właściwy tylko sobie, oparty na jej uprzednim doświadczeniu optymalny poziom stymulacji. Dlatego nie można jednoznacznie określić, na ile powinno się „dostymulować” danego człowieka.

Adaptacja z perspektywy tych rozważań byłaby definiowana jako zmiana optymalnego poziomu stymulacji, zmiana w naszej ocenie i reakcjach emocjonalnych na bodźce, wskutek ciągłego z nimi kontaktu²¹. To dzięki umiejętnościom adaptacyjnym człowiek umie właściwie zareagować na docierające doń bodźce, a w sytuacji braku bodźców (niedostymulowania) sam potrafi tak zareagować i stworzyć takie warunki, które pozwolą lepiej poczuć się w warunkach wywołanych zmianą. W przypadku osób opuszczających więzienie radykalna zmiana środowiska pobytu wywołuje emocje negatywne, jak i towarzyszące im przekonanie o nieumiejętności poradzenia sobie w tej nowej dla nich sytuacji. S.E. Hobfoll zauważył, że „radzenie sobie jest konceptualizowane jako działanie człowieka w stresujących okolicznościach, a zwłaszcza w momencie doświadczania największego stresu”²².

W kontekście terminu adaptacja pojawia się określenie readaptacja, którego najprostsza interpretacja sprowadza się do wyjaśnienia samego przedrostka „re”, z łac. „w tył, znów, naprzeciw”, co w założeniach oznacza: „znów, na nowo, powtórnie; cofnięcie (w miejscu; w czasie; do poprzedniej sytuacji); w tył; w przeciwnym kierunku”²³. Przytoczone wyjaśnienie wskazuje, że termin „readaptacja” oznacza proces ponownej adaptacji. „Przez readaptację społeczną rozumie się najczęściej ponowne przystosowanie się jednostki do czynnego i samodzielnego życia, wyrażającego się w pełnieniu ról społecznych związanych z podstawowymi sferami i płaszczyznami ludzkiej egzystencji”²⁴.

Używając określenia readaptacja społeczna w odniesieniu do grupy osób resocjalizowanych (również byłych więźniów), mamy na uwadze taki system reakcji, zachowań i decyzji człowieka w poszczególnych sytuacjach, które są zgodne z określonymi normami i wartościami przyjętymi w danym społeczeństwie i pozostają w zgodzie z wewnętrznymi odczuciami i potrzebami człowieka podejmującego określone działania.

²¹ Por. ibidem, s. 149-151.

²² S.E. Hobfoll, *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 113.

²³ Wł. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000, s. 424.

²⁴ W. Ambrozik, *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych...*, op. cit., s. 182.

2. Uwarunkowania procesu adaptacji/resocjalizacji społecznej skazanych

Opuszczenie więzienia jest bezsprzecznie sytuacją stresującą dla każdego skazanego. Sposób poradzenia sobie z okolicznościami życia na wolności może wyznaczyć drogę kolejnym etapom adaptacji społecznej byłego więźnia. Niewątpliwie na strategię radzenia sobie w nowych okolicznościach ma wpływ wiele czynników wewnętrznych (osobowościowych), jak i zewnętrznych (środowiskowych). „Negatywne emocje i stres uruchamiają procesy adaptacyjne, polegające na aktywizacji zasobów jednostki, takich jak optymizm, poczucie kontroli czy wysoka samoocena, a także mechanizmów obronnych i zaradczych, ukierunkowanych zarówno na rozwiązanie zaistniałych w związku ze zmianą problemów, jak i na poradzenie sobie z negatywnymi emocjami wywołanymi przez zmianę”²⁵. Osoby z przeszłością przestępczą, których proces socjalizacji był zaburzony, najczęściej nie posiadają wspomnianych zasobów wewnętrznych. Jeśli nawet je mają, to nie są świadome ich posiadania i możliwości ich wykorzystania. Pojawia się więc kwestia diagnozowania i „wydobycia” zasobów wewnętrznych, a także uruchamiania i wzmacniania zasobów zewnętrznych. Taki dychotomiczny podział, może wg niektórych uproszczony, wykorzystywało wielu badaczy²⁶. Zasoby wewnętrzne znajdują się w posiadaniu Ja lub pozostają w sferze Ja. Obejmują one poczucie własnej wartości, poczucie kompetencji, poczucie sensu życia, optymizm, poczucie kompetencji zawodowych. Zasoby zewnętrzne znajdują się poza granicami Ja, nie są jego własnością. Należą do nich głównie wsparcie społeczne, zatrudnienie, status ekonomiczny.

Proces readaptacji społecznej skazanych można rozpatrywać w węższym i szerszym zakresie. Ten węższy dotyczy tych umiejętności skazanych, które związane są z poradzeniem sobie w sytuacji zmiany sytuacji z izolacyjnej na „wolnościową”. Można go utożsamiać z przystosowaniem oznaczającym „percypowanie, kanalizowanie, zinternalizowanie i pełnienie

²⁵ Por. K. Lachowicz-Tabaczek, op. cit., s. 55.

²⁶ Por. S.E. Hobfoll, S. Walfisch, *Coping with a threat to life, A longitudinal study of self-concept, social support, and psychological stress*, „American Journal of Community Psychology” 12/1984, s. 87-100, C.J. Holahan, R.H. Moos, *Personal and contextual determinants of coping strategies*, „Journal of Personality and Social Psychology” 52/1987, s. 946-955. I.G. Sarason, B.R. Sarason, E.N. Shearin, *Social support as an individual difference variable: Is stability, origins, and relation aspects*, „Journal of Personality and Social Psychology” 5/1986, s. 845-855.

ról przypisanych bez ich modyfikowania”²⁷. Natomiast w szerszym zakresie proces readaptacji społecznej obejmuje wszystkie umiejętności adaptacyjne potrzebne do „pełnego” uczestnictwa w życiu społecznym w różnych sytuacjach i okolicznościach, implikuje konformistyczne oraz twórcze funkcjonowanie człowieka. Inną kategorią, istotną z perspektywy przebiegu procesu adaptacji jest pojęcie potrzeby. Na gruncie psychologii dostosowania A. Lewicki określa adaptację społeczną jako „umiejętność zaspokajania przez osobnika w warunkach danego środowiska potrzeb rozumianych szeroko jako dążenie do określonych celów, zarówno zdobywczych, jak i obronnych”. Podobnie Kazimierz Obuchowski łączy adaptację społeczną z zaspokojeniem potrzeb psychicznych, stwierdzając, że „jest to stan równowagi między potrzebami człowieka a warunkami zewnętrznymi”²⁸.

Człowiek dorosły odczuwa różne potrzeby, których zaspokojenie jest celem jego działania. Potrzeby wynikają z pewnych braków i powodują napięcia w organizmie, co prowadzi do powstawania określonych procesów, które zmierzają do złagodzenia lub zaspokojenia stanu napięcia, a w konsekwencji realizacji samej potrzeby. Można więc stwierdzić, że to potrzeby organizują percepcję, motywują do działania, wyzwalały tendencje dynamiczne, które znajdują ujście w określonym zachowaniu²⁹.

Zasadniczym warunkiem adaptacji społecznej wg Obuchowskiego i Lewickiego są integracja, homeostaza, zharmonizowanie potrzeb danej jednostki ze sobą (jednych potrzeb z innymi) oraz potrzeb środowiska wewnętrznego z wymogami środowiska zewnętrznego, społecznego. Jednak integracja zachodząca na linii jednostka – otoczenie nie oznacza zlania się tej jednostki z tym otoczeniem, ale dotyczy stanu pozwalającego na odkrycie integralnej osobowości i tożsamości. To właśnie tożsamość jest podstawowym warunkiem adaptacji społecznej. Kiedy tożsamość w procesie socjalizacji nabiera pełnego wymiaru, to człowiek adaptuje się twórczo do zastanej rzeczywistości społecznej, jednocześnie ją kreując³⁰. Wówczas mamy do czynienia z twórczą adaptacją społeczną, która pozostaje w zgodzie z wewnętrznymi przekonaniem jednostki, a nie z bezrefleksyjnym podporządkowaniem się zachodzącym wokół niej zmian.

²⁷ A. Radziejewicz-Winnicki, *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 438.

²⁸ Por. K. Obuchowski, *Przez galaktykę potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Poznań 1995, s. 93.

²⁹ Por. S. Siek, *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1993, s. 154.

³⁰ Por. M. Konopczyński, *Współczesne systemy resocjalizacyjne*, [w:] *Resocjalizacja*, pod red. B. Urban, J. Stanik, t. 1, Warszawa 2008, s. 209.

Adaptacja postrzegana jako działanie pojawiające się w odpowiedzi na potrzeby człowieka służy utrzymaniu integralności osobowości. Człowiek, który nie potrafi zaadaptować się w danym środowisku, jednocześnie nie jest w stanie zaspokoić swoich potrzeb w sposób społecznie akceptowany, nie umie nawiązać przyjaźni, nie radzi sobie w sytuacjach trudnych, odczuwa napięcia, lęki o siebie i bliskich, cierpi na nerwice, dezintegruje się, można powiedzieć, że jego osobowość „kurczy się”. „Człowiek staje się wtedy ułomny psychicznie, wadliwie asymiluje treści zewnętrzne, deformuje je, operuje kodami konkretnymi zamiast abstrakcyjnymi, przejawia słabą motywację, niskie aspiracje, działa w sposób chaotyczny”³¹. W przypadku skazanych braki adaptacyjne sprzyjają powrotom do zachowań przestępczych. Nie umiejąc poradzić sobie z sytuacją zmiany, uciekają do dawnych, utrwalonych zachowań przestępczych. W więzieniu nie mogli realizować swoich potrzeb, tych podstawowych, jak i tych wyższego rzędu. Z odczuwanym stanem deprywacji potrzeb skazani radzą sobie poprzez ucieczkę w marzenia. Planują, że po opuszczeniu więzienia będą mogli w pełni realizować wszystkie swoje potrzeby. Kiedy okazuje się, że z opuszczeniem więzienia automatycznie nie pojawiają się możliwości pozwalające na realizację dominujących potrzeb zgodnie z obowiązującymi normami, uciekają w zachowania, które niezależnie od formy i następstw pozwolą im na realizację swoich potrzeb (np. nie mogąc realizować potrzeby uznania w środowisku rodzinnym, uciekają do grupy przestępczej, w której są podziwiani).

Adaptacja społeczna przebiegająca we właściwy sposób wzmacnia jednocześnie mniej lub bardziej zwartą i konstruktywną pod względem społecznym strukturę psychiczną. Osoba, która charakteryzuje się umiejętnościami adaptacyjnymi, to osoba niezależna. Jest aktywnym, autonomicznym podmiotem, a nie bezradnym przedmiotem nacisków sił zewnętrznych. Jej relacje międzyludzkie są pozytywne, „ułatwiają jednostce zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa, dodatniej samooceny, afiliacji, sprzyjają realizacji jej zadań rzeczowych, np. zawodowych, zmniejszają napięcie przy niepowodzeniach. Jednostka traktowana życzliwie, akceptowana, czuje, że reprezentuje pewną wartość, co podnosi jej wiarę w siebie, wzmacnia samopoczucie, a na tej drodze jej integrację wewnętrzną”³². Istotę samorealizującej się osoby ludzkiej szczególnie

³¹ Z. Zaborowski, *Z pogranicza psychologii społecznej i psychologii osobowości*, Warszawa 1980, s. 147.

³² *Ibidem*, s. 153.

doceniał A. Maslow, który opowiadał się za człowiekiem twórczym i czynnym, wynalazcą, odpowiedzialnym osobnikiem, który „akceptuje jedne bodźce, a odrzuca inne, który tworzy własne plany, który podejmuje decyzje zarówno co do bodźców, jak i co do reakcji”³³. Niewątpliwie twórcza postawa jest bardzo istotnym elementem pozytywnie wzmacniającym proces readaptacji społecznej. Pozwala jednostce na samorealizację i samodoskonalenie, a w ich następstwie osiągnięcie kolejnych, wyższych poziomów rozwoju. Organizm nie tylko jest zdolny do odbierania sygnałów wewnątrzustrojowych oraz pochodzących ze środowiska zewnętrznego, lecz ma także zdolności selekcyjne, interpretacyjne, transformacyjne i właściwego reagowania w zaistniałej sytuacji. Wymienione zdolności – reakcji, interpretacji i transformacji – są indywidualnymi cechami każdego organizmu. Zachowanie człowieka zdeterminowane jest jego aktualnym stanem, określoną specyfiką dostarczanych bodźców, warunkami biopsychicznymi i społecznymi, jakie napotyka. Warunki biologiczne wynikają ze stanu somatycznego jednostki oraz wrodzonej organizacji układu nerwowego, czyli stopnia pobudliwości, mobilności, procesów pobudzania i hamowania, ich siły i zrównoważenia. Warunki psychiczne to cechy i struktura osobowości, które decydują o sposobie sterowania postępowaniem, determinują również zachowanie jednostki w sytuacji trudnej. Natomiast warunki społeczne wyznaczają stan człowieka, pośrednio wpływając na jego psychikę poprzez doświadczenia, warunkowanie przeżyć. Należy uwzględnić fakt, że człowieka nie można traktować jako prostej koniunkcji składników elementarnych. Wszystkie elementy tworzące warunki biopsychiczne współdziałają ze sobą według określonych prawidłowości. Na tak ukształtowany stan organizmu wywierają wpływ elementy środowiska zewnętrznego, w którym jednostka się znajduje. Są to więc bodźce związane z sytuacją, czyli układem wzajemnych stosunków jednostki z elementami środowiska w określonym czasie³⁴. Proces adaptacji zostaje uruchomiony w czasie zaistnienia sytuacji trudnej, jak i sytuacji pozytywnej. Jednak większość badań i rozważań teoretycznych poświęconych jest adaptacji społecznej w sytuacjach trudnych.

Wyróżnia się dwie formy adaptacji do sytuacji trudnej. Gdy osoba doświadcza sytuacji trudnej (np. codzienne utrapienia życiowe, choroba, rozwód, wypadki itd.) towarzyszy jej poczucie niepokoju, napięcia,

³³ A. Maslow, *Philosophy of psychology*, New York 1965, s. 64.

³⁴ Por. T. Tomaszewski, *Psychologia*, Warszawa 1982, s. 17.

wynikające z naruszenia dotychczasowej równowagi organizmu. Te odczucia są na tyle dyskomfortowe, że jednostka pragnie jak najszybciej uwolnić się spod ich wpływu. Z jednej strony osoba może nie znać żadnej strategii zaradczej, która okazałaby się pomocna w rozwiązywaniu danego problemu, rezygnuje więc z działania, a jednocześnie odwołuje się do strategii pozornych, nastawionych na obniżenie przykrego napięcia, które nie pozwalają rozwiązać problemu, a jedynie na krótki czas go zagłuszają. Jednostka bezskutecznie podejmuje próby działania lub też zaprzecza występowaniu problemu, nie podejmuje więc żadnych działań naprawczych. Z drugiej strony w sytuacji trudnej ludzie mogą korzystać ze strategii służących rozwiązaniu podstawowego problemu, przy czym, jeśli pierwszy sposób radzenia sobie z sytuacją trudną jest konstruktywny (obniżenie przykrego napięcia), może być wstępem do realistycznego uporania się z sytuacją trudną. Wówczas sposób myślenia o sytuacji i o sobie, ocena problemu, przebiegają na efektywniejszym poziomie. Bywa jednak i tak, że stresor zdaje się mieć taką siłę i jego działanie przedłuża się tak bardzo, że pogłębia napięcie i zwiększa ryzyko gorszej adaptacji. Rosnące napięcie wpływa dezorganizująco na funkcjonowanie człowieka, nie tylko na jego działanie, lecz także na procesy poznawcze, orientacyjne, motywację i emocje. Zwiększa to chaotyczność i nieskuteczność dalszej aktywności jednostki³⁵.

Należy zwrócić również uwagę, że zjawisko adaptacji społecznej jest procesem, tzn. nie zachodzi nagle, lecz realizowane jest etapami i trwa praktycznie od urodzenia aż do śmierci. Człowiek stale się do czegoś adaptuje. Jan Szczepański wyróżnił pięć podstawowych etapów adaptacji społecznej. W pierwszym etapie jednostka podejmuje działania związane z rozeznaniem w nowej sytuacji, obserwuje biernie, co się wokół niej dzieje. Potem następuje reorientacja psychologiczna, podczas której jednostka uczy się nowych wzorów zachowań, nowych sposobów oceniania rzeczywistości społecznej. Trzecim etapem procesu adaptacji społecznej jest tolerancja, która polega na uznawaniu istnienia innych norm zachowań, ale traktowaniu ich niżej od własnych. Czwarty etap to akomodacja, która polega na wzajemnym przystosowaniu się stron, uznających wzajemnie jedynie pewne wzory postępowania, zachowując przy tym pewną odrębność w sferze wartości, jak i w postępowaniu. Ostatnim etapem

³⁵ Por. B. Ziółkowska, Środkowy okres dorosłości. *Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, pod red. A.I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 575-579.

adaptacji społecznej jest asymilacja, w obszarze której jednostka przystosowująca się przyjmuje wszystkie wzory postępowania i wartości obecne w społeczności, do której się adaptuje³⁶.

Bronisław Urban zauważył, że specyficzną odmianą adaptacji społecznej jest wykolejenie przestępcze³⁷. Swoje wnioski opiera na wynikach badań przeprowadzonych w 1992 r.³⁸. Zauważył, że otrzymane wyniki badań dostarczyły przesłanek do utożsamiania wykolejenia przestępczego ze „swoistym rodzajem adaptacji życiowej, której atrybutem jest poczucie bezpieczeństwa, bliskości, stabilności i zaufania do siebie, odzwierciedlające subiektywny dobrostan, jakiego jednostka doświadcza wtedy, gdy osiąga satysfakcjonujący ją stopień zaspokojenia potrzeb, czyli specyficzną osobistą adaptację zarówno do siebie, jak i otoczenia. Jest to jej adaptacja życiowa”³⁹. Według założeń B. Urbana, umiejętności w zakresie adaptacji społecznej osiągają zarówno jednostki optymalnie zresocjalizowane oraz te, które są w dużym stopniu dysfunkcjonalne w relacjach społecznych. Adaptacja ta działa na zasadzie mechanizmu homeostazy społecznej – jednostka odczuwa różne napięcia wewnętrzne i żeby funkcjonować, musi je jakoś zredukować, czyli przywrócić homeostazę wewnętrzną. W przypadku przedłużania się w czasie sytuacji napięcia jednostka fizycznie ginie. „Sposobów tej redukcji może być tyle, ile jest dostępnych społecznie i uświadamianych sobie przez jednostkę sposobów. Jedne z nich są społecznie akceptowane – sport, sztuka, tworzenie, inne zaś nie – kradzieże, rozboje, gwałty, przestępczość”⁴⁰. Te uwagi korespondują z obserwacjami poczynionymi w grupie skazanych. Zachowania określane jako „tendencje negatywnej adaptacji społecznej” zauważane są u osób, które powróciły do zachowań przestępczych. Należy jednak podkreślić, że te powroty następowały często po okresie kilku, nawet kilkunastu miesięcy po opuszczeniu więzienia, w którym to czasie podejmowano próby zaadaptowania się do nowej sytuacji. Niestety okazały się one nieskuteczne. Skazani, którym nie udało się ponownie przystosować do życia na wolności, swoją porażkę przeżywali bardzo mocno,

³⁶ Por. J. Szczepeński, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 56-62.

³⁷ Por. B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000, s. 45.

³⁸ Badania wykonane w 1992 r. przez Zakład Psychologii Resocjalizacyjnej Uniwersytetu Łódzkiego. Zob. J. Szałański, *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych i młodzieżowych ośrodków wychowawczych*, [w:] *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, (red.) F. Kozaczuk, B. Urban, Rzeszów 2001, s. 39-51.

³⁹ W. Szczęsny, *Zarys resocjalizacji z elementami patologii społecznej i profilaktyki*, Warszawa 2003, s. 128.

⁴⁰ Ibidem, s. 129.

obwiniając siebie, a także wszystkich dookoła za swoje niepowodzenia⁴¹. W sytuacji niezadowolenia, rozdrażnienia, złości, nie mogli realizować swoich potrzeb, nie byli bezpieczni. Dopiero w środowisku przestępczym, w grupie osób, wśród których czuli się pewnie, znaleźli spokój. Pobyt w znanych sobie okolicznościach, gdzie mieli wypracowane mechanizmy adaptacyjne, przyniósł prawdziwe ukojenie.

Adaptacja społeczna jest procesem, którego przebieg wyznaczony jest określonymi reakcjami – odpowiedziami jednostki na przeżywane zmiany – zarówno pozytywne, jak negatywne. Nieustanne relacje, w jakie wchodzi jednostka z otaczającym środowiskiem, mogą wywoływać sytuacje wyznaczające przebieg procesów adaptacyjnych. Adaptacja nie będzie miała pełnego wymiaru, jeśli w jakimś obszarze powiązań jednostki z otoczeniem pojawi się dysharmonia lub funkcjonowanie poszczególnych elementów ulegnie destrukcji⁴². Adaptacja społeczna jest procesem przywracania komfortu psychicznego i możliwości ponownej realizacji własnych potrzeb i dążeń, z jednoczesnym respektowaniem celów i norm panujących w danej społeczności. Człowiek, który przebywa w środowisku, w którym obowiązują tzw. normy przestępcze, również adaptuje się do nich. W przeciwnym razie odbierany byłby jako osoba, która nie chce bądź nie potrafi przystosować się do preferencji danej grupy.

W odniesieniu do grupy skazanych można powiedzieć, że proces readaptacji jest wyjątkowo złożony. Pierwsze pojawiające się skojarzenie dotyczące tego procesu w większości dotyczy sytuacji związanych z ponowną adaptacją do życia w środowisku wolnościowym. Pobyt w zakładzie karnym – instytucji o charakterze totalnym – charakteryzuje się prawidłowościami, do których w określony sposób przystosowuje się przebywający tam człowiek (w następnych rozdziałach zostaną szczegółowo omówione kwestie związane z następstwami pobytu w placówce izolacyjnej). Jednak należy zwrócić uwagę na kwestie związane z charakterystycznymi dla tej grupy osób ogólnymi dysfunkcjami w sferze umiejętności adaptacyjnych. Toteż proces readaptacji byłych więźniów oznacza konieczność uruchomienia wielu mechanizmów, kształtowania i wzmocnienia umiejętności adaptacyjnych, które być może nie zostały przyswojone przez człowieka w procesie socjalizacji pierwotnej, wtórnej (resocjalizacji) lub/i dodatkowo zostały zaburzone podczas pobytu w instytucji totalnej.

⁴¹ Por. A. Fidelus, *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Warszawa 2012.

⁴² B. Grochmal-Bach, *Wychowanie i terapia w rewalidacji dzieci młodzieży*, Kraków 2001, s. 29-35.

O przebiegu procesu readaptacji społecznej decydują wewnętrzne i zewnętrzne zasoby. Odwołując się do modelu dopasowania zasobów można postawić tezę, że sukces readaptacji społecznej byłych więźniów uzależniony jest od dopasowania między wymogami środowiska a zdolnościami zaradczymi jednostki. French i jego współpracownicy zakładali, że „środowisko i zasoby jednostki oddziałują na siebie nawzajem i że w tej interakcji należy szukać źródeł stresu”⁴³. We wspomnianym modelu przyjęto następujące założenia:

1. Człowiek dysponuje skończoną ilością zasobów.
2. Wymogom środowiska można sprostać za pomocą specyficznych zasobów.
3. Jeśli jednostka dysponuje wymaganymi zasobami, to jest w stanie zmienić bądź pokonać stres, a nawet w ogóle mu zapobiec”⁴⁴.

Sytuacji opuszczenia więzienia i powrotu do środowiska wolnościowego towarzyszy stres. Stres nie pojawia się, gdy były więzień powraca do grupy osób, w towarzystwie których czuje się dobrze. Są to najczęściej osoby ze świata przestępczego, dawni bądź nowi znajomi, dlatego trudno jest tu rozważać kwestie ponownej adaptacji społecznej, gdyż dana osoba funkcjonuje w oparciu o mechanizmy adaptacyjne wypracowane przed pobytem w więzieniu. Taka sytuacja potwierdza tezę o dopasowaniu się jednostki do wymagań środowiska. W opisanym przykładzie zauważamy, że skazany poszukuje takiego środowiska, w którym pobyt nie będzie wywoływał sytuacji stresujących. Ta konstatacja wymusza podjęcie odpowiednich działań w zakładzie karnym zmierzających do wzmacniania zasobów wewnętrznych skazanych, ułatwiających w przyszłości przebieg ich procesu readaptacji społecznej.

Powrót do środowiska wolnościowego jest niewątpliwie związany z sytuacją zmiany. Poradzenie sobie w tej sytuacji jest uwarunkowane przebiegiem procesu przystosowania społecznego. W procesie socjalizacji człowiek wypracowuje i utrwała określone sposoby adaptacyjne wykorzystywane w sytuacji zmiany. To czy adaptacja społeczna będzie przebiegała pomyślnie, zależy głównie od tego, czy jednostka ma odpowiednie możliwości sprostania tej zmianie, czy dysponuje odpowiednimi zasobami, czy jest w stanie wykorzystać z nich te, które są najbardziej pożądane w danej chwili.

⁴³ S.E. Hobfoll, *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 108.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 108.

W podjętych rozważaniach ujawnia się pewien paradoks dotyczący adaptacji społecznej – wszelka zmiana nie powstaje w wyniku działania ślepych, losowych, czy chaotycznych sił, ale jest następstwem decyzji innych ludzi, celowej aktywności człowieka. Inaczej mówiąc, gatunek ludzki sam sobie stwarza najpoważniejsze problemy adaptacyjne⁴⁵. Jest to jednak nieuchronne, gdyż każda sytuacja społeczna może okazać się problemowa i wymagająca określonej adaptacji. „Ludzie przystosowują się poprzez aktywne rozwiązywanie napotykaných problemów”⁴⁶. Jednak nikt nie jest w stanie z góry przewidzieć rodzaju i natężenia problemów, okoliczności, które wywołają konieczność uruchomienia systemów adaptacyjnych.

3. Czynniki wzmacniające i osłabiające przebieg procesu adaptacji/readaptacji społecznej

Adaptacja społeczna jest procesem, którego celem jest wzmocnienie człowieka w nowych warunkach społecznych. Strategie adaptacyjne pomagają dostosować się do środowiska zewnętrznego, w którym aktualnie funkcjonuje człowiek. Jeżeli chce być pełnoprawnym członkiem danej społeczności – musi z nią konsultować realizowane przez siebie role społeczne, normy postępowania oraz wszelką inną aktywność. Proces adaptacji/readaptacji społecznej wymaga nieustannych kontraktów jednostki z otoczeniem. Z jednej strony jednostka ujawnia swoje potrzeby, określa cele, zadania, planuje przebieg tych działań, w których rozwija swoją aktywność, z drugiej jednak strony reaguje na naciski z zewnątrz, odnosi się do celów, norm, zadań, jakie nakłada na niego otoczenie społeczne⁴⁷.

Wydawałoby się, że adaptacja społeczna jest naturalną zdolnością większości ludzi. Jednak obserwuje się zróżnicowanie tych zdolności. Zachowania ludzi, które często interpretujemy jako charakteryzujące się łatwością w przystosowaniu społecznym, w rzeczywistości nie są prawdziwe. Zewnętrzne zachowanie człowieka często sugeruje jego przystosowanie, podczas gdy wewnętrzne odczucia sygnalizują stan odmienny. Ludzkie mechanizmy adaptacyjne są zróżnicowane, ich kształt

⁴⁵ Por. T. Maruszewski, *Dwie perspektywy w analizie adaptacji*, [w:] *Adaptacja do zmian*, (red.) T. Maruszewski, „Kołokwia Psychologiczne” 2004, nr 12, s. 10.

⁴⁶ S.E. Hobfoll, *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 114.

⁴⁷ Por. B. Ziółkowska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, pod red. A.I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 389.

oraz efektywność zależą od wielu czynników, najczęściej wyodrębnionych w dwóch grupach. Pierwszą stanowią czynniki zewnętrzne (egzogenne), a drugie to czynniki wewnętrzne (endogenne). Czynniki te występują we wzajemnie warunkujących się układach⁴⁸.

Czynniki egzogenne zawierają determinanty efektywności strategii adaptacyjnych podejmowanych przez jednostkę. Obejmują zarówno czynniki sytuacyjne (nakładanie się różnych trudności, utrapień i kryzysów, subiektywnie przypisane przez jednostkę znaczenie trudnej sytuacji oraz czas trwania sytuacji trudnej, „innej”) oraz czynniki społeczne i kulturowe, wyrażające się w: doświadczeniach wczesnodziecięcych, stylu wychowania w rodzinie, postawach rodzicielskich, warunkach bytowych, układzie sił, rolach realizowanych w rodzinie, sieci wsparcia, zasadach postępowania, normach, oraz w szeroko pojętej kulturze masowej⁴⁹. W grupie tej szczególnie podkreśla się rolę środowisk wychowawczych: środowiska rodzinnego, szkolnego, grupy rówieśniczej, sąsiedzkiej, zawodowej i innych, w których w danym okresie życia funkcjonuje człowiek.

W grupie czynników endogennych wpływających na procesy adaptacyjne znajdują się zarówno czynniki biologiczne, takie jak: typ układu nerwowego i temperament, oraz czynniki osobowościowe, obejmujące przejawiający przez jednostkę poziom optymizmu lub pesymizmu, poziom satysfakcji z życia i siebie samego, rozbieżność między ja idealnym a ja realnym, poszukiwanie własnej tożsamości, potrzeba rywalizacji, potrzeby i aspiracje, postawy lękowe, czyli ogólną odporność psychofizyczną organizmu⁵⁰. Do tych czynników należy zaliczyć również stan zdrowia, sprawność intelektualną jednostki, wiek i płeć, które jak się okazuje, również determinują zdolności adaptacyjne⁵¹.

Każda osoba jest niepowtarzalną istotą, która w określonych sytuacjach reaguje w indywidualny, sobie właściwy sposób, uzależniony głównie od rodziny, pochodzenia, lecz także od czynników indywidualnych (takich jak temperament oraz szereg czynników natury psychologicznej). Dla jednej osoby konieczność funkcjonowania w nowych warunkach będzie oznaczać lęk, strach, poczucie niepewności, a tym samym zaburzy jej funkcjonowanie, u innej ta sama sytuacja wzbudzi zainteresowanie,

⁴⁸ Por. K. Lachowicz-Tabaczek, op. cit., s. 55.

⁴⁹ Por. B. Ziółkowska, op. cit., s. 390.

⁵⁰ Por. ibidem, s. 389-390.

⁵¹ Ibidem.

przyjemną ekscytację i przyczyni się do efektywniejszego funkcjonowania⁵².

4. Środowisko rodzinne a proces adaptacji/readaptacji społecznej skazanych

Rozpatrując wpływ rodziny na możliwości adaptacyjne, na rozwój społeczny jednostki, należy stwierdzić, że to właśnie w tym środowisku człowiek zostaje wprowadzony w świat wartości społecznych i kulturowych. Rodzina jest społecznością, wobec której jednostka musi przedsięwziąć pierwsze kroki adaptacyjne. Więcej nawet, kształt tej pierwszej adaptacji społecznej będzie rzutował na jakość wszystkich strategii adaptacyjnych uruchamianych w ciągu całego życia – na przystosowanie czy nieprzystosowanie społeczne jednostki.

Oddziaływania środowiska rodzinnego odgrywają główną rolę w kształtowaniu się postaw i zachowań społecznych. To rodzina wpływa na wytworzenie się u dziecka zdolności przystosowawczych do szerszego środowiska, wywiera wpływ na kształtującą się osobowość młodego człowieka, na jego postawy, opinie, hierarchię wartości, stosunek do siebie i do otaczającego świata⁵³. Rodzina, sprzyjająca odpowiedniemu modelowaniu mechanizmów adaptacyjnych to rodzina pełna, która stosuje demokratyczny styl kierowania. Jest to grupa jednostek połączonych wspólnymi celami, które są wypadkową życzeń i pragnień wszystkich członków domowej wspólnoty. Wynika stąd, że każdej osobie zależy na ich realizacji, każdy bowiem uczestniczył w ich ustalaniu i zawarł w nich swoje pragnienia. Wyłania się tu zasadnicza cecha rodziny demokratycznej, która charakteryzuje się wyrównaniem pozycji poszczególnych członków rodziny. Każdy w rodzinie jest ważny i doceniony⁵⁴. Członków rodziny demokratycznej łączą ciepłe i życzliwe stosunki, oparte na przyjaźni i zrozumieniu. Wszystkie obowiązki rodzinne wynikają z troski o dobro wspólne. „Rodzice wdrażając dzieci do ich wykonywania nie odwołują się do posłuszeństwa wobec siebie, lecz mówią o konieczności przyczynienia się każdego do tego, aby w domu rodzinnym wszystkim żyło się lepiej”⁵⁵. Każdy członek rodziny demokratycznej ma możliwość, aby dokładnie

⁵² Por. K. Lachowicz-Tabaczek, op. cit., s. 56.

⁵³ Por. Z. Zaborowski, *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Warszawa 1980, s. 100-101.

⁵⁴ Por. H. Muszyński, *Rodzina. Moralność. Wychowanie*, Warszawa 1971, s. 186-187.

⁵⁵ Ibidem, s. 187.

i jasno wyrazić to, co widzi, słyszy, czuje i myśli o sobie i innych. Decyzje rodzinne podejmowane są na zasadzie negocjacji, a wszelkie różnice zdań muszą być uznane i używane w celu rozwoju. Wiele decyzji w rezultacie podejmuje się na zasadzie uchwał rodzinnych, gdzie każdy ma prawo głosu i żaden głos nie zostanie bez echa⁵⁶.

5. Refleksyjny styl poznawczo-afektywny a proces adaptacji/readaptacji społecznej skazanych

Kolejnym czynnikiem wpływającym pozytywnie na adaptacyjne zdolności jednostki jest refleksyjny styl poznawczo-afektywny. Bycie refleksyjnym to elastyczny sposób istnienia. Taki styl charakterystyczny jest dla osób, które za pośrednictwem określonych kanałów, odpowiednich do tego, jakie wymagane są przez daną sytuację, pozostają w refleksyjnej interakcji ze środowiskiem. „Bycie refleksyjnym (...) oznacza wrażliwość adaptacyjną względem sytuacji, umożliwiającą szybkie reagowanie w przemyślany, zróżnicowany sposób, odpowiednio do sytuacji”⁵⁷.

Z kolei bezrefleksyjność (przeciwieństwo refleksyjności) to pewnego rodzaju automatyzm, nawyk. Charakteryzuje się sztywnym i niezmiennym zachowaniem. To minimalne przetwarzanie danych, które uwarunkowane jest jednorazową ekspozycją, podczas której dochodzi do przedwczesnego związania się poznawczego danej sytuacji z konkretnymi schematami poznawczymi i reakcją afektywną. U osób bezrefleksyjnych przetwarzana nowa sytuacja nie zostaje poddana świadomej analizie (co jest charakterystyczne w przypadku refleksyjności), zostaje podciągnięta niejako automatycznie do poczynionych w przeszłości rozróżnień, do utrwalonych znaczeń. Powoduje to rutynowy sposób poznawania, interpretacji i reagowania emocjonalnego – opartych na zastanych kategoriach i rozróżnieniach. Jest to stan zredukowanej uwagi i przejawia się w nieelastyczności poznawczej i emocjonalnej. „Jednostka bezrefleksyjnie wpada w pułapkę kategorii, które zostały uformowane wcześniej jako twór świadomego namysłu”⁵⁸.

Bezrefleksyjność nie tylko hamuje dostęp do otaczającego świata, ale powoduje jednowymiarowe podejście do kontaktów społecznych.

⁵⁶ Por. B. Ziółkowska, op. cit., s. 398.

⁵⁷ E. Langer, *Problemy uświadamiania. Konsekwencje refleksyjności i bezrefleksyjności*, [w:] (red.) T. Maruszewski, *Poznanie. Afekt. Zachowanie*, PIW, Warszawa.

⁵⁸ Ibidem, s. 139.

Najpoważniejszą konsekwencją bezrefleksyjności okazuje się ekstremalnie nieprzystosowanie. „Skutkiem bezrefleksyjności może być zubożona zdolność sądenia, nieartykułowana mowa, zwiększona wrażliwość na krytykę ze strony otoczenia, bezzasadnie obniżony poziom samoakceptacji. Nawet gdy jednostka odnosi sukcesy, uwewnętrzniona bezrefleksyjność może nakładać niepotrzebne ograniczenia na nasze zachowanie”⁵⁹. Refleksyjność ułatwia jednostce samorealizację i samodoskonalenie, z jednoczesnym przechodzeniem na wyższe poziomy rozwoju. Pozwala pokonywać kolejne transgresje, co jest niezwykle ważne w aspekcie prawidłowego rozwoju jednostki.

6. Przekonania jednostki na temat możliwości dokonania zmian w świecie a proces adaptacji/readaptacji społecznej

Czynnikiem wpływającym na efektywność strategii adaptacyjnych podmiotu jest również to, jak jednostka ocenia swój potencjał w zakresie radzenia sobie z praktycznymi i emocjonalnymi skutkami zmiany. Na przebieg adaptacji mają wpływ nie tylko cechy osobowościowe podmiotu, czy uwarunkowania środowiskowe. Proces ten w dużej mierze jest zależny od ogólnego przekonania jednostki na temat możliwości dokonywania zmian w świecie, przebiegu i jakości relacji z innymi ludźmi i oceny własnych cech. Przekonanie o tych zdolnościach rzutuje na ocenę możliwej zmiany. Postulaty te należą do naiwnych koncepcji zmian⁶⁰. Naiwne koncepcje zmian to stany, ale i dyspozycje osobowościowe powiązane z poczuciem kontroli, temperamentem, samooceną i skłonnością do przeżywania negatywnych emocji. Na podstawie tych zmiennych wyróżnia się dwa podstawowe wzorce.

Pierwszym wzorem jest przypadek, kiedy jednostka przyjmuje przekonanie o stałości cech własnego charakteru oraz stałości w świecie. Więcej nawet, osoby takie zaczynają dostrzegać stałość tam, gdzie jest zmienność i różnorodność. Osoby kierujące się takimi przekonaniem psychologia nazwała teoretykami stałości. Cechuje ich postawa asekuracyjna, wycofywanie się z sytuacji, które mogłyby spowodować doświadczanie negatywnych emocji. Wynika to zapewne z tego, że teoretycy stałości „mają niższe zasoby w zakresie radzenia sobie z różnego typu stresującymi zdarzeniami,

⁵⁹ Ibidem, s. 179.

⁶⁰ Por. K. Lachowicz-Tabaczek, op. cit., s. 53-68.

w tym również ze zmianą. Mają bowiem niższą samoocenę, poczucie kontroli nad zdarzeniami, przeżywają więcej negatywnych emocji, mają niższą wytrzymałość psychiczną⁶¹. Teoretycy stałości na wszelkie zmiany będą reagować lękiem, niepokojem, będą je traktować jako zagrożenie, stąd ich reakcją na nie będzie albo ucieczka, albo rezygnacja. Wolą zrezygnować z możliwości rozwijania, zdobycia nowych doświadczeń, niż przeżyć niepowodzenie. Dodając do tego przekonanie teoretyków stałości o posiadaniu mniejszej ilości zasobów oraz przekonanie o niskim potencjale radzenia sobie z nowymi sytuacjami zauważamy, że adaptować się będą poprzez wycofanie. Skutkuje to rezygnacją z ważnych wartości czy relacji interpersonalnych⁶².

Teoretycy zmienności (drugi wzorzec) sytuację zmiany traktować będą raczej jako pozytywne wyzwanie. Wysoko oceniają swój potencjał do poradzenia sobie ze zmianą i zamiast lękiem reagują nadzieją czy ciekawością. Traktują zmianę jako wyzwanie, która zapobiega nudzie, rutynie, mobilizuje do działania. Teoretyk zmienności ma wysoką samoocenę, przeżywa mniej emocji negatywnych niż teoretyk stałości, ma większe poczucie kontroli danej sytuacji. Konsekwencją takiego przekonania jest aktywne podejście do zmian. Adaptacja takiej osoby będzie przebiegać szybko, zmiana nie będzie paraliżować działania oraz wpłynie na rozwój interpersonalny jednostki⁶³.

Podsumowanie

Proces readaptacji społecznej skazanych powinien być rozpatrywany z szerszej perspektywy, uwzględniającej kontekst zewnętrzny (przystosowanie do pełnienia przypisanych ról społecznych zgodnie z oczekiwaniami społecznymi) oraz kontekst wewnętrzny (uwzględniający głównie postawę samoświadomości refleksyjnej skazanego). Gwarantem pozytywnego przebiegu procesu readaptacji społecznej skazanych są zmiany i rozwój w sferze zewnętrznych sytuacji, jak i wewnętrznych przeobrażeń, pozwalające na wspomniane „pełne życie” człowieka, tj. takie zachowania człowieka, które są zgodne z jego indywidualnymi potrzebami, a jednocześnie nie ograniczają jego wewnętrznego i społecznego rozwoju. Wydaje

⁶¹ Ibidem, s. 64.

⁶² Ibidem, s. 65.

⁶³ Ibidem, s. 65.

się to niezmiernie ważne, gdyż bardzo często pojawiają się określenia mylnie oceniające potrzeby danego człowieka. Określenie oczekiwań więźnia, a także sposób pracy ze skazanym powinno być poprzedzone dokładną diagnozą umiejętności adaptacyjnych danego człowieka. Może brak inicjatywy w kierunku zmiany swojego dotychczasowego życia związany jest właśnie z brakiem określonych umiejętności adaptacyjnych, jak i w ogóle brakiem wiedzy o możliwościach innego funkcjonowania. Brak doświadczeń transgresyjnych uniemożliwia człowiekowi rozwój i ogranicza zdolności adaptacyjne.

Zagadnienie znaczenia zasobów zewnętrznych i wewnętrznych w kontekście uwarunkowań procesu readaptacji społecznej skazanych jest niezwykle trudnym zadaniem, dodatkowo skomplikowanym dużą różnorodnością w grupie więźniów. Zróżnicowanie to obejmuje typowe dla każdego człowieka cechy osobowościowe, a także wynikające ze specyfiki przeszłości przestępczej i izolacyjnej skazanych oraz cechy związane z umiejętnościami znajomości samego siebie. W praktyce resocjalizacyjnej bardzo ważnym zadaniem jest podejmowanie działań zmierzających do rozwoju samoświadomości podopiecznego. Należy pamiętać, że człowiek niezależnie od swojej przeszłości jest istotą rozumną i zdolną do samotworzenia. Każdy nosi swój potencjał twórczy oraz możliwości jego spełnienia. Samoświadomość może pomóc w zainicjowaniu przetworzenia owego potencjału oraz w samowyzwoleniu się z ograniczeń i wadliwych zachowań. Dlatego tak ważne jest, aby w procesie resocjalizacji doceniać funkcję samoświadomości, głównie poprzez podejmowanie działań pozwalających na jej rozwój. Dotychczasowe rozwiązania w obszarze pomocy osobom skazanym z pewnością nie są wystarczające. Należałoby zastanowić się nad wprowadzeniem działań pozwalających na uczynienie procesu readaptacji społecznej skazanych bardziej efektywnym. Do tych propozycji należy głównie zaliczyć działania w następujących obszarach:

- Rozwijania i wzmocnienia potencjałów wewnętrznych i zewnętrznych skazanych.
- Organizowania i wykorzystywania naturalnych sytuacji pozwalających na obcowanie skazanych z osobami bez przeszłości przestępczej (wolontariat, prace porządkowe, sytuacje klęsk żywiołowych, uroczystości lokalne o charakterze państwowym, jak i kościelnym). Popularyzowania w mediach wiadomości o różnorodnych formach aktywności osadzonych (najczęściej przekazywane są tylko informacje o negatywnych sytuacjach z życia osadzonych i ich przestępczej kontynuacji

po opuszczeniu więzienia). Wzmacniania działań mediacyjnych pomiędzy sprawcami przestępstw i ich ofiarami, jak również rodzinami ofiar, a także pomiędzy skazanym a rodziną, sąsiadami, pracodawcami.

- Uświadamiania skazanym konieczności podejmowania również przez nich działań zmierzających do integracji społecznej. Tylko wysiłki obydwu stron – byłych więźniów i reprezentantów środowiska społecznego, do którego wracają osadzeni – dadzą gwarancję pozytywnego powrotu.

Bibliografia

- Ambrozik W., *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*, [w:] B. Urban, J. Stanik (red.), *Resocjalizacja*, PWN, Warszawa 2008.
- Bell P.A., Greene T.C., Fisher J.D., Baum A., *Psychologia środowiskowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
- Fidelus A., *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Wyd. UKSW, Warszawa.
- Grochmal-Bach B., *Wychowanie i terapia w rewalidacji dzieci i młodzieży*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków.
- Hobfoll S.E., *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.
- Konopczyński M., *Współczesne systemy resocjalizacyjne*, [w:] *Resocjalizacja*, (red.) B. Urban, J. Stanik, PWN, Warszawa 2008.
- Kopaliński Wł., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem, Świat Książki*, Warszawa 2000.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania w zarysie*, PWN, Warszawa 1979.
- Lachowicz-Tabaczek K., *Znaczenie naiwnych koncepcji w procesie percepcji i adaptacji do zmian*, [w:] T. Maruszewski (red.), *Adaptacja do zmian*, „Kołokwia Psychologiczne”, nr 12, Warszawa 2004.
- Marody M., *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016.
- Maslow A.H., *Philosophy of psychology*, Viking Press, New York 1965.
- Muszyński H., *Rodzina. Moralność. Wychowanie*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1971.
- Obuchowski K., *Przez galaktykę potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Zysk i S-ka, Poznań 1971.
- Radziewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Siek S., *Wybrane metody badania osobowości*, Wyd. ATK, Warszawa 1993.
- Strelau J., *Podstawy psychologii*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003.
- Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, PWN, Warszawa 1979.
- Szczęśny W., *Zarys resocjalizacji z elementami patologii społecznej i profilaktyki*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 2003.
- Tomaszewski T., *Psychologia*, PWN, Warszawa 1982.
- Zaborowski Z., *Z pogranicza psychologii społecznej i psychologii osobowości*, PWN, Warszawa 1980.
- Ziółkowska B., *Środkowy okres dorosłości. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] (red.) A.I. Brzezińska *Psychologiczne portrety człowieka Praktyczna psychologia rozwojowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.